

Dr Wojciech Giermaziak
Warszawa – GBL

Mgr Renata Firkowska

Mgr Gabriela Ruhnke
Opole – O/GBL

ZAMEK W MOSZNEJ JAKO DAWNE CENTRUM TERAPII NERWIC

Abstract

A descriptive essay devoted to the four decades of existence of the Centre for Neurological Disorder Therapy (CND), in the years between 1971–2013, operating as an open preventive and long-term illness medical facility located in Moszna Castle in Opolskie voivodeship, with a brief description of its therapeutic function and specific geographic and historical conditions.

Streszczenie

Praca opisowa poświęcona istnieniu na przestrzeni czterech dekad, w latach; 1971–2013 Centrum Terapii Nerwicy (CTN), jako otwartego ośrodka profilaktyczno-sanatoryjnego w Zamku Moszna na Opolszczyźnie, z krótkim uwzględnieniem jego funkcji terapeutycznej oraz specyfiki warunków geograficzno-historycznych.

W środkowej Europie, na Śląsku Opolskim, gdzie przez kilka stuleci przeplatały się wpływy różnych kultur, głównie: czeskiej, niemieckiej, polskiej i powstałej z wyżej trzech wymienionych – śląskiej, istnieje do dzisiaj pewne nietypowe miejsce jakim jest zespół pałacowo-zamkowy Moszna. Rezydencja z dość rozległym założeniem parkowo – ogrodowym znajduje się we wsi o tej samej nazwie. Wieś Moszna, dawniej podległa właścicielom majątku, tworzyła z pałacem nierozdzielalną całość. Miejsce to położone około 35 kilometrów na południowy zachód od Opola, leży między Prószkowem, Krapkowicami a Prudnikiem, w południowej części województwa opolskiego,

powiecie krapkowickim – gminie Strzeleczy, w bliskim sąsiedztwie Góry Świętej Anny. Dogodność dojazdu ułatwia położona około 20 kilometrów od Mosznej biegnąca przez południe Polski autostrada A4.

Powszechnie przyjęta nazwa zamku w Mosznej kojarzona jest – poza walorem historycznym i atrakcją turystyczną z istniejącym tu do niedawna – *Centrum Terapii Nerwicy (CTN)*. Niewątpliwie, by zrozumieć sens istnienia centrum terapii w takim miejscu, trzeba odnieść się do lokalizacji i historii, które miały wpływ na wybór tego obiektu dla tego typu instytucji.

Jako jeden z nielicznych, i tak okazałych obiektów na Śląsku Opolskim, które wciąż istnieją w tym rejonie, zamek w Mosznej szczęśliwie przetrwał okres II wojny światowej, nie uległ zniszczeniom w trakcie działań wojennych i w okresie komunistycznym. Miał więcej szczęścia, niż inne rezydencje na Opolszczyźnie, jak np. niedaleka rezydencja rodziny *von Schaffgotsch & Schomberg-Godulla* w Kopicach – obecnie znajdująca się w stanie głębokiej dewastacji i ruinie; czy rezydencja *Oppersdorffów* w Głogówku, w znacznie lepszej kondycji, która obecnie jednak opuszczona i zamknięta, w szybkim tempie niszczy.

Zamek Moszna

Swój obecny kształt Moszna zawdzięcza wyrafinowanej fantazji ostatnich właścicieli majątku, prusko-śląskiemu rodowi potentatów przemysłowych *Thiele-Wincklerom*, którzy od 1866 do 1945 roku byli właścicielami majątku. Nabyty w 1866 roku,

nie spełniał roli okazałej siedziby, będąc przeciętną barokową rezydencją, jakich nie brakowało w Europie. Wiele przemysłowych rodów, które w zawrotnym tempie doszły do ogromnych fortun i tytułu arystokratycznego swój status podkreślało budową modnych, eklektycznych rezydencji, które swoim przepychem, nowoczesnością i wielkością miały uzewnętrzniać bogactwo rodziny. Kiedy rezydencja częściowo spłonęła trzydzieści lat później, od razu ruszyły prace, których efektem jest dzisiejszy zamek. Jeszcze w tym samym 1896 roku, w którym wybuchł pożar, odbudowano pałac barokowy w pierwotnym kształcie. Obecnie stanowi on środkową część całego kompleksu. Do 1900 roku powstało najbardziej okazałe wschodnie skrzydło neogotyckie. Nie wystarczyło to aspiracjom właściciela majątku i jeszcze przed I wojną światową, dla równowagi i uzyskania symetrycznego układu, w ekspresowym tempie dwóch lat; 1911-1913 lub według innej relacji 1912-1914 dobudowano renesansowe skrzydło zachodnie. Budowla z lotu ptaka uzyskała mniej więcej regularny kształt litery „U” z okazałym tarasem, oranżerią i własną bażaniarnią.

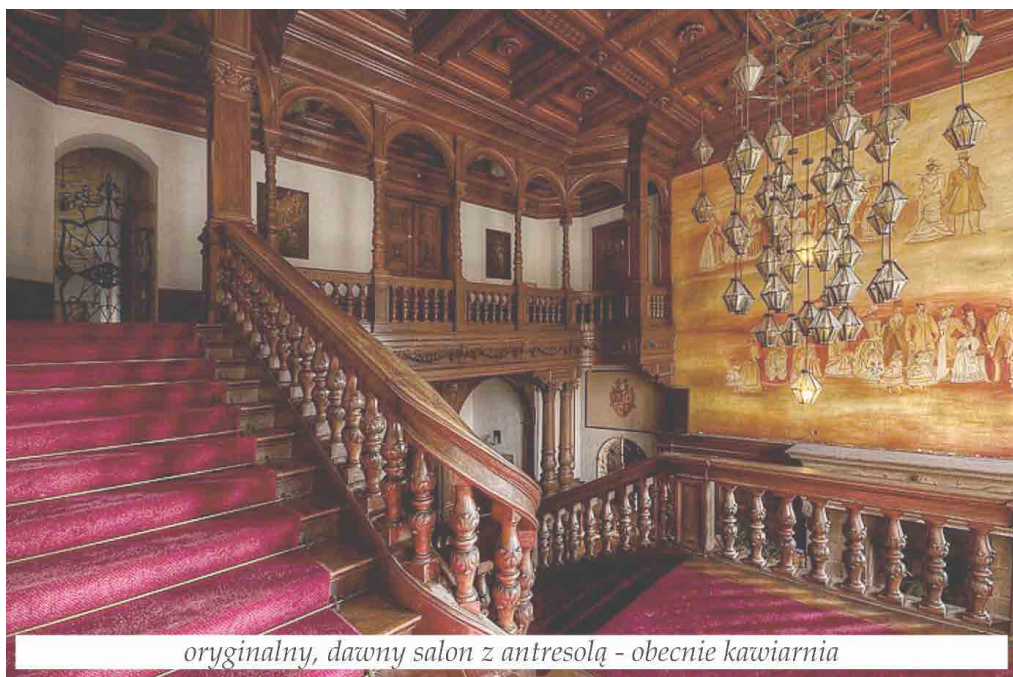
Koniec i wynik II wojny światowej sprawił, że rodzina *Thiele-Wincklerów*, wiosną 1945 roku w pośpiechu opuściła posiadłość. W zamku zakwaterowały się oddziały armii radzieckiej, to czego nie zdążyli zabrać i uratować w ostatnich dniach wojny dekadency potomkowie rodziny *Thiele-Wincklerów*, zrabowali lub zniszczyli Sowieci. Z tego okresu pochodzą największe zniszczenia rezydencji, dewastacji uległa większa część wyposażenia zamkowego, większość przechowywanych tam dzieł sztuki, głównie rzeźb oraz obrazów została rozkradziona lub wywieziona w głąb Związku Radzieckiego i przepadła bezpowrotnie.

Zamek po opuszczeniu armii, przez trzy dekady służył różnym rozlicznym celom. Od początku lat sześćdziesiątych (1961 rok) stał się filią *Szpitala Psychiatrycznego w Branicach*. Początek 1972 roku okazał się zwrotny dla całego kompleksu pałacowo-ogrodowego, został wówczas zatwierdzony plan by założyć tu sanatorium. Inicjatorami przedsięwzięcia były trzy osoby; dr Z. Jackowiak, dyrektor *Szpitala Psychiatrycznego w Branicach*; jego zastępca dr Z. Różycki i A. Majewski – dyrektor *Wojewódzkiego Wydziału Zdrowia w Opolu*.

Pomysł był na tyle ciekawy, że zabezpieczyłby obiekt przed dalszym nieuchronnym niszczeniem. Odpowiadał pewnemu, modnemu praktykowanemu zwyczajowi na Śląsku, który szczęśliwie przetrwał okres wojny i był rekultywowany tuż po niej w Polsce i na Ziemiach Odzyskanych. Polska administracja, po przejściu niemieckiego miasta postanowiła utrzymać modne, teraz także funkcjonalne, bo „lansujące zdrowy tryb życia” poniemieckie sieci górskich sanatoriów, pośród pasm górskich Sudetów i rozległego Przedgórza Sudeckiego – wzdłuż dawnej granicy austro-węgierskiej, a obecnie czeskiej – od zachodniego południa Polski. Zamek Moszna leżąc niedaleko granicy czeskiej i Góry Świętej Anny, blisko Gór Opawskich tuż przed Przedgórzem Sudeckim doskonale wpisywał się w ten uzdrowiskowo-sanatoryjny klimat. Graniczne, górskie okolice południowej Opolszczyzny słynęły z uzdrowisk w Europie Środkowej, już

w pierwszej połowie XIX wieku. Prowadzona tu przez Niemca – *Vincenza Priessnitza* i jego rodzinę działalność zdrowotna we wsi *Grafenberg* w austro-węgierskim, czeskim Jeseniku od lat trzydziestych XIX wieku, w pewien sposób rozślawiła te okolice Dolnego Śląska. Uzdrowisko „wodnego lekarza” jak nazywano *Herr Priessnitza*, prekursora kąpeli wodnych i zimnych pryszniczy znajduje się w czeskim mieście położonym raptem 20 kilometrów na południe od Głucholaz, te z kolei leżą niedaleko samej Mosznej. Taka fama okolicy, a także warunki i stan techniczny zamku pozwoliły na rozpoczęcie działalności sanatorium.

Zamek bowiem, uwzględniając także 99 wież posiadał 365 pomieszczeń, (zgodnie z fantazją dawnego właściciela miało być ich tyle ile dni w roku). Tak obszerny kompleks, przy powierzchni wynoszącej 7 tysięcy metrów kwadratowych i kubaturze – 65 tysięcy metrów sześciennych doskonale nadawał się, by przystosować go do wygody kuracjuszy.

Ośrodek leczenia nerwic w Mosznej został powołany do życia uchwałą ówczesnego *Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN)* w Opolu dnia 21 grudnia 1971 roku w randze Wojewódzkiego Sanatorium. W 1973 roku dokonano nieznacznej korekty nazwy sanatorium na: *Wojewódzki Ośrodek Profilaktyczno-Sanatoryjny*, nie zmieniając profilu terapeutycznego. W kwietniu 1972 roku organizację ośrodka, opracowanie programu terapeutycznego i kierowanie jego działalnością powierzono *dr n. med. Zygmuntowi Więckowi*. Zespół pracowników kierowany przez dyrektora z poświęceniem

i entuzjazmem godnym uwagi podjął się trudnego zadania stworzenia w огоłoonych i pustych przestrzeniach pałacowych ośrodka leczniczego na miarę ówczesnych lat.

Park od pobytu armii radzieckiej był w stanie skrajnego zaniedbania i dewastacji. Trudnego i kosztownego zadania ratowania zamku, parku oraz stworzenia odpowiednich warunków dla funkcjonowania nowoczesnego ośrodka sanatoryjnego nie udałooby się zrealizować z samych środków budżetowych ówczesnej służby zdrowia. Dopiero po nawiązaniu współpracy ekonomicznej z tzw. „*triadą*” czyli najważniejszymi zakładami przemysłowymi Opolszczyzny uzyskano odpowiednie środki finansowe i energetyczne w zamian za przyjmowanie pracowników na turnusy sanatoryjne i za stałą profilaktykę dla pracowników tychże zakładów. Efektem spotkania w 1972 roku w Mosznej dyrektorów; *Zakładów Elektrod Węglowych w Raciborzu; Zakładów Chemicznych „Blachownia” i Zakładów Azotowych w Kędzierzynie-Koźlu* była decyzja o podjęciu współpracy oraz ustaleniu jej wzajemnie obowiązujących zasad. Opracowany wówczas oryginalny program tzw. „*czynnej profilaktyki*” został przyjęty z dużym zainteresowaniem przez kierownictwo i pracowników zakładów przemysłowych. Program wszedł w życie, a współpraca zaczęła rozwijać się i nabrała rozmachu trwając przez wiele kolejnych lat, w trakcie których dołączyły kolejne zakłady wnoszące wkład w utrzymanie ośrodka między innymi z sektorów; energetyki, petrochemii czy *Centrali Produktów Naftowych*. Współpraca przedsiębiorstw z Ośrodkiem w Mosznej doprowadziła do zmniejszenia chorobowych strat czasu w zakładach pracy nawet o 50%. Nie dziwi więc fakt, że tak chętnie zawierano umowy o współpracy z wielkimi firmami przemysłowymi na Opolszczyźnie. Rozumieli to dyrektorzy wielkich przedsiębiorstw zwłaszcza tych, w których jak np. w energetyce psychiczne obciążenie pracownika powoduje istotne zakłócenie fizycznych funkcji organizmu. Z tego powodu wprowadzenie tam odpowiedniego modelu profilaktyki dawało w efekcie znacznie obniżenie poziomu zachorowalności. Rezultaty były korzystne dla obu stron, a Ośrodek w Mosznej mógł funkcjonować i trzymać się bez przeszkód uzyskując wielorakie, niezależne źródła finansowania. Nowoczesne i skuteczne metody działalności sanatorium głównie zaowocowały poprawą zdrowia psychicznego załóg w przedsiębiorstwach w trójkącie; *Zdzieszowice – Blachownia – Kędzierzyn-Koźle*. Osiągnięte efekty zostały przedstawione między innymi na kongresach naukowych *Towarzystwa Psychologicznego* w roku 1993 w Opolu i *Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego* w roku 1995 we Wrocławiu.

Pozyskane środki specjalne pozwoliły w istotny sposób na zorganizowanie w Mosznej zajęć fizykoterapii; zakup sprzętu medycznego – również tego z zagranicy, między innymi gabinetu spondyliatrycznego o unikalnym wyposażeniu, zainstalowaniu sauny fińskiej, solarium, siłowni czy ścieżki zdrowia. Zorganizowano także niezależne, nowoczesne laboratorium analityczne. W późniejszym czasie pokoje dla 150 pacjentów przygotowywane były w coraz bardziej wygodnym, hotelowym stylu – z telewizją satelitarną oraz telefonem.

WOS-Pa od 1996 roku *Centrum Terapii Nerwic (CTN)* w Mosznej działał jako „*obiekt leczenia otwartego*”, od początku miał zajmować się leczeniem i profilaktyką nerwic oraz chorób psychosomatycznych. Uwzględniono te kryteria przy organizacji i działaniu nowego ośrodka terapeutycznego, wówczas największego o tym profilu w Polsce. Sanatorium miało stosować skuteczne leczenie poprzez nowe podejście metodyczne, oparte o najnowsze osiągnięcia medycyny i psychologii klinicznej w latach 70. XX wieku – uwzględniając przyczyny schorzeń. Nie mogło ono zatem być tradycyjne czy tylko objawowe. Globalny wzrost liczby tzw. „chorób cywilizacyjnych” po wojnie, w krajach szybko rozwijających się Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Polski, będących skutkiem przeciążenia ludzkiego organizmu nadmiernym i przewlekłym, negatywnym stresem psychicznym wymagał nowego podejścia. W kompleksowym programie leczenia ważną rolę odgrywały też sprawdzone, niekonwencjonalne metody i czynniki oddziałujące pozytywnie na zdrowie, przywracające również sprawność psychiczną. Formami wspierającymi proces terapeutyczny były takie zajęcia jak; psychozabawy, psychoedukacja, muzykoterapia, trening relaksacyjny, zajęcia integracyjne, psycho-rysunek, poezja, sztuka i bogactwo przyrody.

Od lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku stopniowo poprawiały się warunki pobytu pacjentów w Ośrodku, wyposażenie sanatoryjne oraz zakres świadczonych usług. Od początku działalności pacjenci korzystali z oddziału hydro-fizykoterapii, w którym także z każdym rokiem zwiększał się zakres zabiegów i ich liczba. Osiągnęły one według rezydentów, fachowców medycznych i bywających gości wysoki poziom.

W zamkowych wnętrzach urządzono stylową jadalnię i w hall-sieni kawiarnię, palmiarnię, odtworzono bogato wyposażoną bibliotekę, stworzono salę koncertową o specjalnym wystroju i unikalnej akustyce w byłej kaplicy zamkowej, salę wystawową w dawnej sali balowej hrabiów *Thiele-Winklerów*, odtworzono salę myśliwską, i utrzymano hotelowe wnętrza między innymi *Białego i Czarnego Apartamentu*. Dla wygody pacjentów utworzono kilka sal „kominkowo-telewizyjnych”, wyposażonych w kolorowe telewizory, co w ówczesnych latach nie było we wszystkich ośrodkach czy sanatoriach oczywistym standardem. Ogród Palmowy z fontanną – ów potocznie zwany palmiarnią, zadbane także o ruch i stworzono salę gimnastyczną; salę gier sportowych oraz salę cichych gier. W budynku Ośrodka – poza zamkiem – zainstalowano nowoczesne, panoramiczne kina. W parku urządzono tartanowe boisko do siatkówki oraz ścieżkę zdrowia. Przeprowadzono remont stawów i kanałów oraz remont parku.

Stopniowo zwiększano liczbę łóżek, uzupełniano wyposażenie wzbogacając wystrój wnętrz. Jednocześnie starano się i dbano o regularny dopływ fachowej kadry lekarskiej (specjaliści psychiatry), pielęgniariskiej, fizjoterapeutów – niezbędnej do realizacji założonych celów terapeutycznych. Oprócz wysoko wykwalifikowanej kadry z wyższym wykształceniem medycznym zadbane o nabór odpowiedniej kadry średniego personelu działalności podstawowej – instruktorów terapii, pielęgniarek. W październiku 1973

roku uruchomiono także gabinet stomatologiczny z pierwszym zatrudnionym tu na stałe stomatologiem. W celu zapewnienia prawidłowej działalności ośrodka i niezakłócania pracy personelu medycznego oraz ze względu na zabytkowy charakter samego obiektu i założeń ogrodowych stworzono i zatrudniono odpowiednią kadrę administracyjną, obsługę do technicznej konserwacji zamku i parku.

dawna jadalnia sanatorium pod barokowym sklepieniem z XVIII wieku

Z każdym rokiem zwiększała się liczba przyjmowanych pacjentów osiągając docelowy komplet 150 miejsc (łóżek). Najwyższa liczba pacjentów została osiągnięta w 1978 roku – 1794 osoby. Od czerwca 1976 roku – do lutego 1977 roku wydzielono 10 łóżek do dyspozycji *Kliniki Kardiochirurgicznej Akademii Medycznej* w Łodzi. Po zakończeniu remontu i adaptacji całego pałacu wyklarowały się trzy oddziały specjalistyczne:

- Oddział Intensywnej Psychoterapii, w tym grupowej
- Oddział Psychosomatyczny
- Oddział Psychoprofilaktyczny

Sanatorium mieszcząc się w zabytkowym miejscu posiadało również inny ważny walor przy tego typu działalności jaką był dłuższy pobyt i kilkutygodniowa terapia. Ośrodek otoczony był ponad 200-hektarowym parkiem – ogrodem, sławnym przede

wszystkim z bogatego skupiska azalii i rodendronów. Należy do największych i najcenniejszych założeń parkowo-pałacowych Opolszczyzny.

Stary, bogaty drzewostan, w skład którego wchodzi gatunki rodzime i egzotyczne; 200-letnie lipy, 300-letnie dęby szypułkowe, 120-letnie sosny wejmutki oraz choiny kanadyjskie na moszeńskiej *Wyspie Wielkanocnej* – tworzy wspaniałe walory widokowe i ekologiczne dla kuracjuszy. Reprezentuje typ angielskiego naturalistycznego parku krajobrazowego. Nie ma sprecyzowanych granic, nie posiada płotów lub innych ograniczeń i łączy się bezpośrednio z okolicznymi lasami, polami, łąkami i wioskami. Jedynie główna oś całego założenia ma geometryczny charakter, jako świadomie zachowana barokowa pozostałość regularnych ogrodów z XVIII wieku. Główna aleja obsadzona od elewacji frontowej kolejno; kasztanowcami potem czerwonymi dębami przechodzi od strony elewacji ogrodowej w aleję obsadzoną 200-letnimi lipami. Po obu stronach alei zachowały się XVIII i XIX wieczne kanały wodne w stylu holenderskim i francuskim, stawy – połączone w jeden system wodny, po którym można było podróżować łodziami. Całość dopełniają wspomniane rzadkie skupiska rodendronów, mnogość azalii i różaneczników. Rozległość terenów leśnych jak i otwartych przestrzeni wytworzyły na tym terenie korzystny mikroklimat dla wypoczynku pacjentów *Centrum Terapii Nerwic*.

angielski park w Mosznej - skupiska kwitnących rodendronów

Na wiosnę, w pałacowym ogrodzie rozkwitają różaneczniki i setki azalii, zachwycając zapachem. W Mosznej, corocznie na przełomie maja i czerwca odbywa się doroczny muzyczny festiwal „Święto Kwitnącej Azalii”. Popularyzowana jest wówczas muzyka polskich i niemieckich kompozytorów. Koncerty odbywają się na tarasie zamku oraz w kaplicy zamkowej, która pełni rolę sali koncertowej. W czasie święta, w dawnej galerii – dziś sali ekspozycyjnej – prezentowane są wystawy plastyczne ukazujące twórczość uznanych artystów profesjonalnych i uzdolnionych amatorów, organizowane są tu również plenery malarskie. W gabinecie właściciela znajduje się całorocznie działająca biblioteka i czytelnia sanatoryjna.

Po kilku latach działalności zamek stał się znanym szeroko w Polsce – *Wojewódzkim Ośrodkiem Profilaktyczno-Sanatoryjnym*. W latach późniejszych zyskał także uznanie za granicą, między innymi w Niemczech i Czechach. W 1996 roku WOP-S przekształcił się w samodzielny zakład opieki społecznej i zmienił nazwę na; *Centrum Terapii Nerwic (CTN)*.

CTN w Mosznej był jednym z kilku działających w Polsce całodobowych ośrodków-oddziałów leczenia nerwic i innych zaburzeń niepsychotycznych, gdzie dominującą procedurą leczniczą była psychoterapia. Dysponowało, w przeciwieństwie do innych ośrodków bazą fizykoterapeutyczną i rehabilitacyjną. Realizowało programy profilaktyki czynnej i leczenia zaburzeń zdrowotnych skierowane do klientów instytucjonalnych. Realizowanie metod leczenia zaburzeń emocjonalnych było częścią oferty medycznej Województwa Opolskiego dla ludzi potrzebujących fachowej pomocy przy leczeniu nerwic i zaburzeń niepsychosomatycznych.

Dysponowało doskonale wyposażoną bazą terapeutyczną, leczniczą i rehabilitacyjną obejmującą: wodolecznictwo, światłolecznictwo, masaże, saunę, solarium i siłownię. Przyjmowało pacjentów powyżej 18 roku życia, z całego kraju, a także z zagranicy. Podstawowym celem działalności było:

- leczenie i rehabilitacja zaburzeń nerwicowych,
- leczenie zespołów behawioralnych,
- leczenie zaburzeń osobowości, zahamowania i innych zaburzeń spowodowanych dysfunkcją mózgu i chorobą somatyczną,
- prowadzenie psychoprofilaktyki w tym zakresie.

Do zakresu zadań CTN Moszna należało: stacjonarne leczenie zaburzeń opisanych powyżej, udzielanie specjalistycznych i konsultacyjnych świadczeń w zakresie czynnej profilaktyki w zakładzie pracy i innych środowiskach zawodowych; organizowanie i prowadzenie działań w zakresie promocji zdrowia psychicznego i zapobiegania zaburzeniom psychicznym; organizowania i prowadzenia szkoleń i dokształcania zawodowego. Organizowania również usług związanych z poprawą kondycji fizycznej, fizykoterapeutycznej i rehabilitacyjnej.

W Mosznej istniała możliwość uczestniczenia zarówno w psychoterapii grupowej jak i indywidualnej, po kwalifikacji do grup terapeutycznych trwających od 4 do 12 tygodni lub indywidualnego kontaktu z psychoterapeutą – trwającego 4 tygodnie. Grupy terapeutyczne prowadzone były w dwóch paradygmatach: PSYCHODYNAMICZNYM i GESTALT.

Centrum Terapii Nerwic istniało w zamku przez 41 lat. W latach 1972-2013 funkcjonowało nieprzerwanie – niejednokrotnie zmieniając swoją nazwę, ale nie funkcję, jaką była higiena i ratowanie zdrowia psychicznego pacjenta. W ostatnim okresie kilku lat zamek w Mosznej przestał spełniać obowiązujące unijne, restrykcyjne standardy i zaistniała konieczność przeniesienia placówki leczniczej do nowego budynku. W 2009 roku rozpoczął się wielki remont moszeńskiego zamku. Kilka lat później, wiosną 2013 roku, pacjenci CTN zostali umieszczeni w nowym ośrodku, który został wybudowany kilkaset metrów dalej od pałacu, w pobliskim parku. Budowa nowego ośrodka pochłonęła ponad 20 milionów złotych, obecnie może w nim przebywać 130 pacjentów na raz.

Nowy ośrodek przejął funkcje sanatoryjne z zamku w Mosznej, choć nie zachował już takiego elitarnego charakteru. Dla kuracjuszy jest to miejsce, w którym odzyskuje się siły i spokój.

Obecnie, zamek w Mosznej przeobraża się w luksusowy hotel, nadal będąc wizytówką Opolszczyzny w nowej odsłonie

Bibliografia

- 10 lat Wojewódzkiego Ośrodka Profilaktyczno-Sanatoryjnego w Mosznej, Moszna – listopad 1982 s. 3-8
Cichoń-Bitka Maria: Zamek w Mosznej, Opole 1987
Gaworski Marek: Pałac w Mosznej, Strzelce Opolskie 2008 s. 45
Hławacz Roman: Moszna Zamek i Park, Opole 1999
Zamek w Mosznej, Poznaj Swój Kraj, 1998 nr 6 s. 2
Zespół Pałacowo-Parkowy w Mosznej i jego miejsce w turystyce zdrowotnej, Śląsk Opolski 2007 nr 1-2 s. 24-27
Więcek Zygmunt: Moszna – pierwszy z siedmiu cudów Opolszczyzny, Krapkowice 2010 s. 10-14

Linki zewnętrzne

- <http://www.national-geographic.pl/kierunki/moszna-bajkowy-zamek> [27.02.2017]
<http://www.moszna-zamek.pl>, [02.03.2017]
<http://www.zamek-moszna.info.pl>, [28.02.2017]
<http://www.zamek-moszna.strefa.pl/centrum.html> [28.02.2017]